

تحلیل ساختاری و زیبایی‌شناختی چهار شومینه سرامیکی منقوش از دوره قاجار اثر استاد علی محمد اصفهانی

مهدی مکی‌نژاد^۱، زهرا موسوی خامنه^۲

^۱دانشیار و عضو هیأت علمی فرهنگستان هنر، تهران، ایران.
^۲استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
 (تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۷/۱۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۹/۱۲/۰۶)

چکیده

استفاده از بخاری دیواری در فضای داخلی معماری ایران، دارای دو رویکرد کاربردی و تزئینی بوده است. از اواخر قاجار شومینه‌هایی با پوشش سرامیک رواج پیدا کرده که با موضوعات بزمی و رزمی نقاشی شده و بیشتر آنها فاقد امضا می‌باشند. در این مقاله چهار نمونه ساخته علی محمد اصفهانی کاشی‌ساز دوره قاجار معرفی و از لحاظ نقوش، رنگ و تکنیک بررسی شده‌اند. آثار وی ویژگی‌های منحصر به فردیست که آن را از سایر نمونه‌های هم عصرش متمایز می‌کند. بر این اساس هدف تحقیق شناسایی و معرفی شومینه‌های سرامیکی ساخته این هنرمند است و پرسش این است که این نقاشی‌ها چه ویژگی‌های متفاوتی از لحاظ فنی و هنری دارند؟ و آیا شومینه موزه مقدم نیز، ساخته علی محمد است؟ اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی گرد آمده و به صورت توصیفی و تحلیلی، در بین چهار نمونه باقی مانده از آثار با امضا یا بدون امضای این هنرمند، با رویکردی تاریخی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد تاکنون اولین شومینه سرامیکی تاریخ‌دار، ساخته علی محمد بوده و آثار او در هر دو سبک صفوی و قاجار، کار شده‌اند. با قرائن سبک‌شناسی، شومینه موزه مقدم نیز اثر همین هنرمند می‌باشد.

واژه‌های کلیدی

کاشی، قاجار، علی محمد اصفهانی، شومینه، بخاری.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۹۳۴۳۲، شماره: ۰۲۱-۶۶۹۵۱۱۶۷، E-mail: makinejadm@gmail.com

مقدمه

کاشی‌چی و دیگران، در اصفهان و تهران به امر نقاشی روی بوم کاشی پرداختند. هنرمندان کاشی‌ساز دو دسته بودند، یک دسته فقط در فن کاشی‌سازی تبحر و تخصص داشتند و دسته دیگر، علاوه بر تخصص فنی، نقاش و طراح نیز بودند. استاد علی محمد جزو دسته دوم است. از زندگی او اطلاعی دقیقی در دست نیست. او در سال ۱۳۰۱ ه.ق به توصیه سرگرد مرداک اسمیت^۱، از اصفهان به تهران عزیمت و کارخانه کاشی‌سازی‌اش را در حوالی دروازه شاهزاده عبدالعظیم دایر می‌کند. آثار امضا دار او در تهران، ما بین سال‌های ۱۳۰۲ تا ۱۳۱۲ هجری قمری است و نشان دهنده این است که او حداقل یک دهه در تهران فعالیت مستمر داشته است.

در آثار تولیدشده این هنرمند دو سبک کاری دیده می‌شود. گروه اول، شامل آثاری است که به سبک صفوی است و گروه دوم شامل نقاشی‌های یست که به سبک قاجاری کار شده‌اند. آمار و اطلاعات دقیقی از شومینه‌های سرامیکی دوره قاجار وجود ندارد. اما استاد اصفهانی از جمله هنرمندان کاشی‌سازی است که چندین شومینه از او قابل شناسایی می‌باشد این مقاله برای نخستین بار، چهار شومینه را معرفی می‌کند. از این مجموعه سه عدد دارای امضا و یک عدد بدون امضا است. سؤال این تحقیق این است که شومینه‌های منقوش استاد علی محمد دارای چه ویژگی‌های فنی و هنری هستند؟ و آیا شومینه فاقد امضای موزه مقدم، اثر همین استاد است؟ هدف این تحقیق شناسایی و معرفی شومینه‌هایی است که توسط این استاد ساخته شده‌اند.

شومینه یا همان بخاری دیواری یکی از عناصر کاربردی و تزئینی در معماری ایرانی است که نمونه‌های سنگی، گلی، گچی و آجری آن را می‌توانیم در معماری گذشته ایران بخصوص از دوره صفویه به بعد، در عمارت‌های سلطنتی و خانه‌های درباریان مشاهده کنیم اما نمونه‌های سرامیکی با کاشی‌های منقوش، مختص اواخر دوره قاجار و مشخصاً از سال ۱۳۰۰ ه.ق به بعد است. این نمونه‌ها در عمارت خوابگاه کاخ گلستان، قصر فیروزه، قصر یاقوت، خانه قوام‌السلطنه، خانه مشیرالدوله و بعضی ساختمان‌های دیگر دیده می‌شوند. هیچ آمار دقیقی از تعداد شومینه‌های سرامیکی در این دوره وجود ندارد اما با توجه به موارد در دست، بنظر می‌رسد تنها ساختمان‌های مهم و اعیانی، بهره‌مند از شومینه‌های سرامیکی بوده‌اند.

در اواخر دوره قاجار، به واسطه توسعه شهر تهران، و هم‌چنین به دلیل استحکام و رنگ‌های براق و درخشان، کاشی بیش‌ازپیش مورد توجه قرار می‌گیرد و گونه‌ای از کاشی‌های مصور و پر نقش‌ونگار، به‌عنوان کالایی لوکس، تجملی و جذاب، در عمارت‌ها و خانه‌های درباریان رواج پیدا می‌کند. در روزنامه‌ها و خاطرات رجال درباری، اشاره شده این‌گونه عمارت‌ها، به انواع مبل و اثاث اعلی و بساط‌های نفیس‌گران‌بها آراسته شده‌اند. شومینه سرامیکی از جمله مبلمان تزئینی داخلی، به‌عنوان یک پدیده نوظهور، بسیار مورد توجه قرار گرفت و موجب گسترش کاشی‌های نقش‌دارگردید و هنرمندان مختلفی از جمله استاد علی محمد، آقاجان کاشی‌پز، استاد مصطفی^۱، سید محمدرضا، صفرعلی فخار، حاج حسین

روش پژوهش

این تحقیق مبتنی بر یک فعالیت چندین‌ساله در حوزه کاشی‌کاری قاجار می‌باشد که به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اینترنتی است از آنجا که تعدادی از آثار این هنرمند در موزه‌های داخل و خارج کشور است بخشی از اطلاعات لازم و تصاویر از طریق مکاتبه با موزه‌های مختلف در داخل و خارج از ایران جمع‌آوری شده، است. برای تکمیل اطلاعات تحقیقات میدانی در شهر تهران و اصفهان صورت گرفته است. تحلیل و شناسایی ویژگی‌های آنها با توجه به امضا و هم‌چنین از روی سبک‌شناسی آثار، توجه به مبانی تجسمی و مصالح به‌کاررفته از میان حدود ۱۰۰ شومینه این دوره، چهار عدد شومینه برای انجام مطالعه انتخاب و مبنای تحقیق قرار گرفته‌اند.

پیشینه پژوهش

شومینه‌ها بخشی از عناصر تزئینی معماری داخلی هستند اما کم‌ترین توجه در کتاب‌های معماری به این عنصر تزئینی و کاربردی شده است. در کتاب «معماری وساختار شومینه» نوشته سید ابوالقاسم سید صدر که توسط آثار اندیشه در سال ۱۳۸۵ در تهران به چاپ رسیده است، صرفاً به مسائل فنی و گرمایشی پرداخته‌اند و توجهی به ابعاد هنری شومینه‌ها نداشته‌اند. سایر منابعی که به شناخت این موضوع کمک می‌کند، کتب و مقالاتی است که راجع به کاشی نوشته شده‌اند. اطلاعات ما از هنرمندان،

بخصوص صاحبان صنوف از جمله کاشی‌سازان دوره قاجار بسیار اندک است زیرا «هنرمندان و صنعت‌گران ایرانی به ندرت در باب پیشه خود اثری تالیف کرده‌اند و از این رو در تحقیقات تاریخی ما غالباً ناچار به بررسی آثار هنری آنها هستیم تا اسناد مکتوب مرتبط با آنان» (برخورداری، ۱۳۸۵، ۳۳). اصولاً حرفه کاشی‌پزی جزو اصناف عمومی و پرزحمت این دوره بوده و جایی در هنر رسمی و یا طبقات درباری نداشته است. حتی در گزارش‌های رسمی میرزا حسین خان تحویلدار^۲ یا رنست هولتسر^۳، فقط به آمارهای کلی این اصناف بسنده کرده‌اند. در مقاله مهدی مکی نژاد با عنوان «کاشی‌کاران گمنام دوره قاجاریه (۱) استاد علی محمد اصفهانی» که در فصلنامه گلستان هنر (شماره ۱۳) که در سال ۱۳۸۷ منتشر شده، بخشی از آثار این هنرمند معرفی و ضمن گذر کوتاهی به زندگی او، آثارش نیز طبقه بندی شده‌اند. در این مقاله فقط به دو عدد شومینه در موزه اولانای آمریکا اشاره، اما توضیحی در باره آنها نداده‌اند.

مستندترین منبع شناخت هنرمند، رساله‌ای است که در سال ۱۳۰۵ ه.ق به توصیه و سفارش مرداک اسمیت^۴ نوشته‌اند. در این رساله علی محمد، خود را «پسر استاد مهدی، معمار^۵، اهل اصفهان» معرفی کرده است (Scarce, 1976, 278). بر این اساس او علاوه بر تسلط بر ساخت کاشی، پیشه معماری نیز داشته و از همین‌رو، توجه و تسلط ویژه‌ای به ساخت شومینه داشته است.

این رساله بعد از عرایس/الجواهر^۶، مهم‌ترین رساله عملی در زمینه فنون کاشی‌سازی است که «پنج فصل دارد. فصل اول: طرز ساختن

جنبه یاد بود به شومینه‌ها و وفور آن در آلمان و انگلیس اشاره کرده است (Delepiere, 1841, 6-5). که نشان‌دهنده اهمیت شومینه و احتمالاً ترغیب و خرید شومینه‌های تزئینی توسط افرادی همچون موسیو لومر به‌عنوان یک کالای هنری بوده است. مجموعه کتاب‌ها و مقالات منتشر شده فارسی و غیرفارسی، اشاره‌های خیلی مختصر و کلی به کاشی‌های منقوش شومینه‌ها شده است. با اینکه انواع شومینه‌ها جزو عناصر تزئینی و مبلمان داخلی معماری ایرانی هستند اما تاکنون، بررسی و تحلیل نشده‌اند. در این مقاله برای اولین بار، از بین نمونه‌های محدود موجود با ارزش تاریخی و هنری، چهار اثر شاخص از دوره قاجار انتخاب و مورد مذاقه قرار گرفته است. در این راستا علاوه بر کیفیت هنری، به مصالح خاص در بدنه و شیوه نقاشی کاشی‌ها توجه شده است. بررسی این شومینه‌ها، حکایت از آن دارد که استاد علی محمد روابط نزدیکی با بعضی از اروپائیان داشته و به سفارش مستقیم آنها، شومینه‌ها را ساخته است.

مبانی نظری پژوهش

تعریف شومینه

شومینه «در اصل *Cheminee* یک لغت فرانسوی می‌باشد» (سید صدر، ۱۳۸۵، ۳). که احتمالاً از دوره پهلوی اول وارد زبان فارسی شده است. در متون قاجار و خاطره‌نگاشت‌های ناصرالدین‌شاه و همراهانش در سفر فرنگ، چنین واژه‌ای دیده نمی‌شود. در خاطرات اعتمادالسلطنه آمده: «صدراعظم با تمام رجال و امراء که در باغ او بوده‌اند، تا بیرون در استقبال کرده، صورت ما را می‌برند در اطاق بزرگ عمارت، بالای بخاری، محلی که سابقاً گل مصنوعی زیادی آنجا نصب کرده بودند، در میان گل‌ها گذاردند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۱۲). معادل ایرانی شومینه، بخاری و پیش بخاری است. اما در اصطلاح امروز، بخاری یک محفظه ساده با کاربری گرمایشی است اما شومینه در واقع بخاری‌های مجلل با تزئینات برآمده از سطح دیوار است از این‌رو در این مقاله، به بخاری‌های ثابتی که در جداره و دیوار اتاق یا هال و هر جای دیگری از عمارت‌ها تعبیه شده و سطوح بیرون زده و هم‌چنین دیوارهای طرفین تا حدود یک متر ارتفاع (آزاره) آن با کاشی‌های منقوش پوشیده شده باشد، شومینه سرامیکی می‌گوئیم. این مقاله اختصاصاً به نقوش روی این گونه کاشی‌ها می‌پردازد و مسائل گرمایشی، فنی و تاریخی را شامل نمی‌شود.

شومینه‌های سرامیکی ساخته استاد اصفهانی

پیشتر نیز گفته شد که به علت شهرت و کیفیت، آثار استاد علی محمد، در گستره وسیعی از ایران تا آمریکا به‌عنوان کالایی نفیس خرید و فروش شده است. در خانه-موزه اولانا، واقع در ایالت نیویورک آمریکا، مجموعاً ۱۲ اثر سرامیکی از دوره قاجار از جمله دو عدد شومینه به امضای علی محمد اصفهانی وجود دارد که تاکنون معرفی نشده‌اند. این آثار عبارتند از دو قاب دور شومینه با امضای هنرمند، دو قاب‌بند فیگوراتیو و چندین گلدان که متعلق به مجموعه چرچ^{۱۰} بوده توسط ویپل^{۱۲} مُبلغ آمریکایی که در تبریز سکونت داشت خریده و به آمریکا فرستاده شده‌اند (Werner, 2005, 7). هر دو شومینه به استاد علی محمد سفارش داده شده‌اند. چرچ نخستین فرد آمریکایی بود که کاشی‌های ایرانی نوصفوی را گردآوری می‌کرد. منظور از نوصفوی آن دسته از کاشی‌های قاجاریست که به تقلید آن دوره و یا به

لعاب و اجزای آن؛ فصل دوم: طرز ساختن لعاب برای کارهای ممتاز؛ فصل سوم: طرز ساختن لوله آجری برای ساخت و ذوب لعاب؛ فصل چهارم: رنگ‌ها و طرح‌های مختلف و طرز تهیه و ترکیب این مواد با رنگ‌ها (لعاب‌های رنگی) و کاربردشان در آجر؛ فصل پنجم لعاب‌دادن بعد از به‌کاربردن رنگ» (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ۱۰۶). اصل نسخه فارسی رساله در دسترس نیست. اما نسخه انگلیسی که توسط جان فارکوئر^۸ نوشته شده، در ۱۸۸۸م. در ادینبرو به چاپ رسیده است. دو ترجمه از آن به فارسی منتشر شده است. ترجمه نخست در مجله *مزدک‌نامه* شماره ۵ توسط سعید خودداری نائینی چاپ و ترجمه دوم توسط علیرضا بهارلو، در کتاب *صنایع کهن/یران* نوشته ویلم فلور در نشر پیکره منتشر شده است. در کتاب «کاشی‌کاری قاجاری» نوشته محمدرضا ریاضی که توسط انتشارات یساولی در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است، در فصل پنجم این کتاب، بخش معرفی هنرمندان کاشی‌ساز، به استاد اصفهانی پرداخته اما شومینه‌های سرامیکی معرفی نشده‌اند. کتاب «شکوه هنر قاجار» مجموعه مقالاتی است که توسط خانم جنیفر اسکرس نوشته و توسط علیرضا بهارلو و مرضیه قاسمی ترجمه شده و توسط نشر «طرح و خط» در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسیده است. در یکی از مقالات با عنوان «علی محمد اصفهانی کاشی کار تهرانی» به معرفی این هنرمند و آثارش، از جمله یک شومینه سرامیکی در موزه ویکتوریا آلبرت لندن پرداخته شده است. اسکرس، فعال‌ترین پژوهشگر در زمینه کاشی‌های قاجاری است. در کتاب «هنر ایران» ترجمه کیانوش معتقدی، چاپ سال ۱۳۹۸ توسط نشر «طرح و خط»، مقاله‌ای با عنوان «رابرت مرداک اسمیت و روابط فرهنگی-هنری ایران و بریتانیا در عصر قاجار» دارد که به خرید و فروش آثار هنری ایران از جمله کاشی‌های علی محمد پرداخته است. او به تنوع آثار این هنرمند اشاره و گفته است: «آثار به‌جای‌مانده نشان می‌دهد که علی محمد در حوزه وسیعی مشغول کار بوده و به ساخت رویه‌ی میز، قاب بندهای دیواری و سربخاری (پیش بخاری)‌هایی از جنس کاشی‌های متقاطع (هم‌میر) مبادرت داشته است. تمام این کاشی‌ها با صحنه‌هایی روایی از پهلوانان اسطوره‌ای هخامنشی و ساسانی تزئین، و مضامینشان از نسخه‌های تاریخی و عامه‌پسند چاپ سنگی که در اواخر قرن نوزدهم تهیه می‌شدند اقتباس شده بود» (معتقدی، ۱۳۹۸، ۱۲۸).

در منابع انگلیسی، قدیمی‌ترین منبع، کتاب کوچکی با عنوان «هنر ایران»^۹ است که مرداک اسمیت در ۱۸۸۸ میلادی به مناسبت افتتاح موزه ادینبرو اسکاتلند راجع به آثار هنری ایران منتشر کرده‌اند. با تلاش او «در ۱۸۸۸ موزه قادر شد پیشگام نمایش دو هزار قطعه و شی از هنر ایران شود» (Stanley, 2004, 137). در این کتابچه‌ی راهنما، به اختصار راجع به آثار در معرض نمایش داده شده، از جمله آثاری از استاد علی محمد توضیحاتی می‌دهد.

مویا کُری^{۱۰} متخصص هنر اسلامی، در کتاب اخیرش «هنر ایران» که در سال ۲۰۱۸ به چاپ رسیده، اشاره به زندگی حرفه‌ای علی محمد در اصفهان داشته و چند اثر جدید از او معرفی کرده است. در یک کتاب قدیمی فرانسوی به جنبه زیبایی شومینه‌ها توجه شده است. دومرتی در سال‌های میانی قرن نوزدهم که از نظر زمانی تاحدی نزدیک به زمان سفارش شومینه‌های سرامیکی در ایران است، در کتابی به اسم «به شومینه اتاق دادرس فرانک باروژ توجه کنید» به روند اضافه‌شدن جنبه تزئینی و

رنگ‌های سبز، زیتونی، فیروزه‌ای و اندکی زرد و قرمز، به صورت روحی (آبرنگی) استفاده شده‌اند. رنگ غالب سفید و لاجوردیست که به حالت جسمی (پوشاننده) و به‌عنوان رنگ زمینه انتخاب شده‌اند. ما بین هر قاب، یک قاب شمشه مانند تعبیه و داخل آن به سبک نقاشی گل و مرغ، تزئین شده است. ترکیب بندی و جانمایی شخصیت‌ها، به گونه‌ای است که تمام سطح قاب‌ها پر شده و فضای خالی وجود ندارد. این عناصر بر اساس موقعیت و مقام‌شان، بزرگ‌تر و در نقطه مهم و کانونی قاب قرار گرفته‌اند.

ساختار محتوایی و کتیبه‌ها: در این شومینه چهار کتیبه فارسی با مضمون واحد «فرمایش مقرب الخاقان موسیو لمر موزیکانچی باشی دولت علیّه ایران فی سنه ۱۳۰۲» در دو قاب طرفین درج شده است (تصویر ۲). معمولاً چهار امضای همسان، آن‌هم در یک اثر، غیرمتعارف است و با توجه به جدا بودن قطعات کاشی از بدنه اصلی شومینه، بنظر می‌رسد اشتباه و جابجایی صورت گرفته است که نیاز به بررسی بیشتر دارد.

در بخش اصلی شومینه تعداد ۷ مجلس با موضوعات بزمی و شکار، در قاب‌بندی‌های مختلف طراحی شده‌اند. صحنه‌های شکار از موضوعات مورد علاقه پادشاهان، بخصوص ناصرالدین‌شاه قاجار بوده که عکس‌ها و نقاشی‌های زیادی در این باره وجود دارد و هنرمندان نیز متأثر از همین فضا، از مضامین روز در آثارشان استفاده می‌کردند.

قاب (۱): در بالای فضای آتشدان، درزمینه لاجوردی با پس‌زمینه گل‌وبوته، صحنه شکارگاه نقاشی شده است. چهار سوارکار و دو پیاده، دو آهو را به محاصره درآورده‌اند. معمولاً در این‌گونه صحنه‌های شکار، شخصیت اصلی کسی است که شکار را از پای آورده یا به کمند انداخته است. حاشیه شومینه قاب‌بندی و هر قاب با حاشیه مرواریدباف، دورگیری شده است (تصویر ۳).

قاب (۲ و ۳): در قاب (۲) دو اسب سوار و یک نفر پیاده مشغول شکارگراز و در قاب (۳) دو سواره و یک پیاده در حال شکار شیر هستند. فضای خالی پس‌زمینه، با آهویی در حال فرار پر شده است (تصویر ۳). در قاب (۴ و ۵) مجلس دیدار شاه‌عباس با محمدشاه هندی یا عبدالمومن خان ازبک را نشان می‌دهد، رقاصه‌ها و نوازنده‌ها بخشی از مجلس‌آرایی این دیدارها بوده‌اند (تصویر ۴). در قاب (۶ و ۷) صحنه‌هایی از شکار دیده می‌شود. به دلیل پاره‌ای از مشکلات، دسترسی به تصاویر با کیفیت مقدور نبود. تمام قاب‌های کوچک شمشه مانند که تعدادشان هفت عدد است، مابین قاب‌های اصلی مجالس قرار گرفته، و با گل و برگ‌های زیبا و

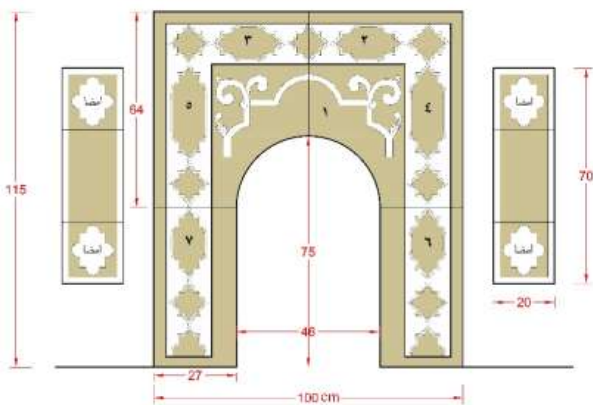
تصویر ۴ - صحنه شکارگاه و ملاقات شاه‌عباس با محمدشاه هندی، شومینه شماره (۱). مأخذ: (موزه اولانا، عکس، آندریا سربیتته، ۲۰۱۹)

منظور احیای مضامین صفوی ساخته می‌شد. کاشی‌های نوصفوی مجموعه اولانا، اثر علی محمد اصفهانیست. شومینه سوم از سفارش‌های موسیو لمر است که توسط مرداک اسمیت خریداری و متعلق به موزه ویکتوریا آلبرت لندن است. شومینه به امضای علی محمد و تاریخ ۱۳۰۲ ه.ق دارد. شومینه چهارم در موزه مقدم نگهداری می‌شود و بدون رقم است. در ادامه به معرفی ۴ نمونه مدنظر پرداخته می‌شود.

شومینه شماره ۱

این شومینه هم اکنون در موزه اولانا قرار دارد و از سفارش‌های موسیو لمر فرانسوی بوده که توسط چرچ خریداری و به موزه اهدا شده است. از نظر مصالح، بدنه از خمیر سنگ و نقاشی‌های آن با تکنیک زیر لعاب کار شده‌اند. اهمیت این شومینه علاوه بر کیفیت طراحی و نقاشی، درج نام سفارش دهنده و امضای هنرمند است.

ساختار تصویری: شومینه از سه قسمت مجزا، شامل دو قاب مستطیل شکل عمودی در طرفین و بخش میانی و اصلی شومینه با ۱۳ قاب کامل و ۲ نیم‌قاب، تشکیل شده است (تصویر ۱). داخل قاب‌بندی‌ها، مقداری گود شده و حاشیه‌ها برجسته شده‌اند. موضوعات اگر چه صفوی و تاریخی هستند اما نقاشی‌ها و شیوه رنگ‌آمیزی و پرداز، تلفیقی از هنر صفوی و قاجاری است. چنانکه در دوره کلاسیک نقاشی صفوی پرداخت طبیعت گرایانه به پیکره‌های انسانی و حیوانی و پرسپکتیوسازی چنانکه در صحنه شکار این اثر وجود دارد دیده نمی‌شود. قلم‌گیری‌ها با خطوط نازک انجام شده و برای ایجاد سایه‌ها، از تکنیک هاشورزنی بهره برده‌اند.

تصویر ۱ - قاب بندی شومینه موزه اولانا.

تصویر ۲ و ۳ - شومینه با امضای استاد علی محمد اصفهانی، خانه موزه اولانا، آمریکا. مأخذ: (عکس، www.olana.org)

پس زمینه، به واسطه دو ستون، پرده، درخت، و حاشیه میانی صحنه دیدار صورت گرفته است. مجلس بر اساس شخصیت اصلی (شاه) ترکیب‌بندی متقارنی دارد و همه نگاه‌ها، معطوف به شاه عباس شده تا به واسطه شمشیر و سایر عناصر تجسمی، قدرت و برتری را به نمایش بگذارد (تصویر ۷).

در قاب A و C مجلس امرا و قزلباشان دیده می‌شود که به حالت رسمی نشسته و دستی بر شمشیر یا کمر دارند. در هر قاب، هشت شخصیت حضور دارند. شخصیت‌های اصلی در بخش بالای قاب و شخصیت‌های فرعی (نوازندگان و رقص‌ها) در بخش پایین قاب و به اندازه کوچک‌تر از شخصیت‌های اصلی نقاشی شده‌اند. شخصیت‌ها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که تمام سطح قاب را پر کرده‌اند. بنظر می‌رسد شخصیت اصلی در قاب C، با توجه به در دست داشتن گرز، نوع پوشش لباس، عمامه (تاج) و نوع سبیل‌ها، شاه‌عباس یا حسین‌گرد شبستری است (تصویر ۸). در بخش (D)، قسمت فوقانی آتشدان، مجلس بزم دو دلداره در باغ که یکی لباس اروپایی بر تن دارد، همراه با ندیمه‌هایشان نقاشی شده است. این صحنه‌ها از روی نقاشی کاخ‌های صفوی در اصفهان الگوبرداری شده و رنگ‌ها تخت و به دور از سایه‌پردازی است. هشت تک‌نگاره با شمایل صفوی و اروپایی، در حاشیه ۱۶ سانتی‌متری دیده می‌شود که دو نگاره افقی، در حال خواب و بخش بالای نگاره قرار گرفته‌اند (تصویر ۹).

یکی دیگر از بخش‌های جالب این شومینه دو نیم ستون با کمی برجستگی در دو طرف شومینه است. در سمت راست پایین ستون نوشته شده: «در طهران عمل استاد علی محمد کاشی‌پز اصفهانی کارخانه دروازه شاهزاده عبدالعظیم» و در ستون سمت چپ نوشته: «فرمایش مقرب الخاقان موسیو لمر موزیکانچی باشی دولت علیه ایران ادام‌الله بغاه ۱۳۰۲» (تصویر ۱۰). بدنه اصلی ستون، قاب‌بندی شده و تصویر سه زن نوازنده و جام در دست، در هر قاب دیده می‌شود. در حاشیه باریک کنار ستون، نقوش اسلیمی گونه‌ای کار شده که سر اسلیمی‌ها، به شکل حیوانات و پرندگان عجیب و غریب طراحی شده‌اند. یکی از عجیب‌ترین طراحی‌ها و

پرندگان، به سبک نقاشی گل مرغ طراحی و نقاشی شده‌اند.

شومینه شماره ۲

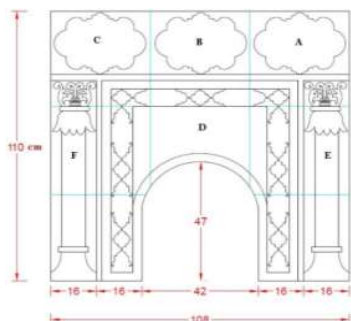
این شومینه دارای دو امضا و به سفارش لومر انجام گرفته و از مجموعه چرچ است که در موزه اولانا، در اتاق کار (استودیو) در گوشه ضلع شمالی این خانه نصب شده است. کاشی‌های منقوش این شومینه، طبق الگوهای دوره صفوی نقاشی شده‌اند.

ساختار تصویری: ابعاد شومینه در حدود 110×108 سانتی‌متر مربع، متشکل از دو ستون نیم‌برجسته با پایه و سر ستون است که مطابق الگوی شومینه‌های کلاسیک گچ‌بری شده دوره قاجار طراحی شده است و دارای دو حاشیه میانی، سه قاب در قسمت بالا و یک قوس نیم دایره بالای فضای آتشدان است. شومینه مجموعاً از هشت قطعه کاشی بزرگ تشکیل شده است. دو سطح برجسته و تخت، در قاب و حاشیه‌ها دیده می‌شود. بدنه از خمیر سنگ و نقاشی‌ها با تکنیک زیر لعاب کار شده‌اند. رنگمایه اصلی زمینه، فیروزه‌ای و لاجوردی است. خطوط طراحی و قلم‌گیری‌ها، با یک ضخامت نازک صورت گرفته و از تکنیک هاشور زنی برای ایجاد سایه‌ها بهره برده‌اند اما رنگ‌ها و چهره‌پردازی‌ها، همانند هنر صفوی، تخت و بدون بُعد است. تم اصلی این شومینه مجالسی شاهانه و تفریح در باغ است که به سبک صفوی کار شده و ترکیب‌بندی بر اساس شان شخصیت‌ها، جانمایی شده‌اند.

ساختار محتوایی و کتیبه‌ها: در حاشیه فوقانی، سه قاب (A, B, C) وجود دارد. در قاب B، صحنه مجلس شاه عباس و به حضور پذیرفتن محمد شاه هندی، در حال تقدیم هدیه به شاه را نشان می‌دهد. در دو ترنج کوچک و در بالای سر پادشاه نوشته: «شاه‌عباس» و «محمدشاه هندی». در این مجلس شاهانه، ملازم‌ها و خدمه، در حالی که هدایای در دست دارند به حالت رسمی و با احترام در کنار تخت ایستاده‌اند. پوشش لباس و عناصر تزئینی، مطابق الگوهای هنر صفوی است. عمق نمایی و پرسپکتیو در

تصویر ۷- B- مجلس شاه‌عباس و محمد شاه‌هندی، شومینه شماره (۲). مأخذ: (موزه اولانا، آمریکا، عکس، آندر یا سرینته، ۲۰۱۹)

تصویر ۶- طراحی خطی شومینه موزه اولانا.

تصویر ۵- شومینه موزه اولانا در آمریکا. مأخذ: (www.olana.org، عکس)

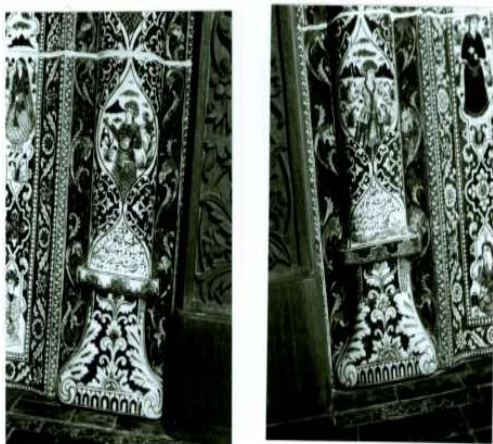
تصویر ۸- A و C- در این دو قالب، مجلس وزیران و لشکریان شاه‌عباس با ملازم‌ها و نوازندگان نقاشی شده‌اند. مأخذ: (عکس، فرشید امامی، ۲۰۲۰)

لذا نمی‌توانیم تحلیل دقیقی ارائه دهیم. حاشیه از ۱۲ قطعه کاشی تشکیل شده که دو قطعه آن موجود نیست. این کاشی‌ها به صورت قالبی، و نقش برجسته کار شده‌اند. برای رنگ آمیزی از تکنیک نقاشی زیر لعاب استفاده شده و قلم‌گیری با خطوط نازک و یکنواخت انجام گرفته است (تصویر ۱۲).

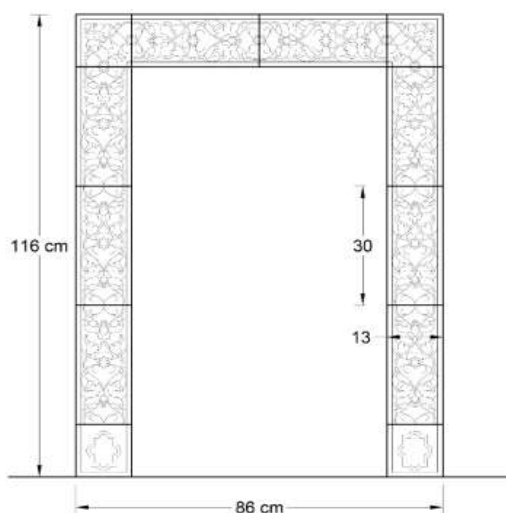
ساختار محتوایی و کتیبه‌ها: در سمت راست حاشیه شومینه نوشته شده: «در دارالخلافه طهران عمل استاد علی محمد کاشی پز اصفهانی کارخانه دروازه شاه زاده عبدالعظیم» و در قسمت پایین سمت چپ نوشته شده: «فرمایش مقرب الخاقان موسیو لمرموزیکانچی باشی دولت علیه ایران فی سنه ۱۳۰۲» بخش اصلی و تصویری این شومینه موجود نمی‌باشد و توضیحی نیز در این رابطه داده نشده است. براساس نوع طراحی نقوش تزئینی (اسلیمی و ختایی) و رنگ‌بندی لاجوردی و فیروزه‌ای، می‌توان حدس زد که بخش مفقود شده نیز به سبک صفوی و مطابق دو شومینه امضا دار قبلی بوده است (تصویر ۱۳).

شومینه شماره ۴

در خانه احتساب الملک که یکی از خانه‌های قاجاری تهران است و اکنون بنام موزه مقدم^{۱۴} شناخته می‌شود، یک عدد شومینه موجود است

تصویر ۱۰- دو کتیبه در پایه ستون با امضای استاد اصفهانی. شومینه شماره (۲). مأخذ: (موزه اولانا، عکس، آندریا سربیتته، ۲۰۱۹)

تصویر ۱۲- طراحی خطی شومینه موزه ویکتوریا آلبرت لندن.

نقاشی‌های روی کاشی در دوره قاجار، همین نقوش عجایب نگاری هستند که اتفاقاً بدون رقم و امضا می‌باشند. این نقوش در حاشیه این شومینه، نشان می‌دهد استاد اصفهانی موضوعات عجایب‌نگاری نیز کار کرده‌اند (تصویر ۱۱) در حاشیه باریک میانی هشت قاب با نقوش اسلیمی طراحی و تصاویری از زنان جام و باده به دست با شنل‌های بلند، چکمه پوش و دستار به سر، به صورت تمام قد و نیم قد دیده می‌شوند.

شومینه شماره ۳

در فهرست موزه ویکتوریا آلبرت لندن، یک شومینه به شماره 10-1889 to ۵۲۲:۱ معرفی شده است. «این اثر از کلکسیون و مجموعه ژول ریچارد توسط سرلشکر مرداک اسمیت خریداری شده است. مجموعه مزبور در تاریخ ۵ می تا ۳۱ اکتبر ۱۸۸۹ در نمایشگاه جهانی پاریس در معرض دید قرار داشته است» (www.collections.vam.ac.uk).
ساختار تصویری: بخش اصلی و تصویری این شومینه مفقود شده

تصویر ۹- دو دلداده در باغ، بالا شومینه موزه اولانا در آمریکا. پایین: نگاره صفوی، کاشی خشتی هفت‌رنگ به طول ۱۹۸ سانتی‌متر. مأخذ: (متروپولیتن، موزه هنر راجرز، شماره ۱۹۰۳-۰۳/۹)

تصویر ۱۱- بخشی از شومینه شماره (۲)، موزه اولانا، نقوش عجیب‌و غریب سر اسلیمی‌ها در حاشیه نیم‌ستون‌ها. مأخذ: (عکس، www.olana.org)

تزیین نموده است و به همین دلیل آن را اتاق قاجار نامیدند. کاخ فیروزه در جانب شرقی تهران واقع شده است. «کاخ کوچک زیبایی مشتمل بر تالار بزرگ مرکزی و اطاق‌های جوانب آن و ایوانی با یک ردیف ستون گرداگرد کاخ در کنار استخر آب و محوطه مشجر در زمان ناصرالدین‌شاه ساخته بودند که محل استراحت و نهارخوری آن پادشاه و شاهان بعدی در هنگام تفریح و شکار بود و از نظر کاشی‌کاری داخلی و شیوه معماری اثر هنری جالب توجهی بشمار می‌رود و بنام قصر فیروزه خوانده می‌شد» (مصطفوی، ۱۳۶۱، ۴۳۶). متأسفانه تاکنون موزه مستندات نقل و انتقال این کاشی‌ها را منتشر نکرده‌اند اما تاریخ ساخت این قصر، با زمان فعالیت استاد اصفهانی هم‌خوانی دارد و بعد از تخریب این کاخ، کاشی‌ها منتقل شده‌اند. در قسمت بالا و تاج شومینه، پنج قاب وجود دارد. قاب وسط، نیم‌تنه یک زن جوان را با موهای افشان و گلبرگ نشان می‌دهد که بیشتر شبیه زنان اروپایی است و با پوشش عموم زنان قاجار هم‌خوانی ندارد. به جهت ساختار طراحی صورت، نوع قلم‌گیری، چهره این زن با زنان تابلو کاشی موزه ویکتوریا آلبرت لندن ساخته علی محمد مشابهت دارد و از یک خانواده می‌باشند به همین دلیل مرجع آنها می‌تواند همین هنرمند باشد (تصویر ۱۶).

در دو طرف قاب فوقانی شومینه، دو سوارکار با شمایل قاجاری و در قاب‌های وسط، تصاویری از منظره‌های خیالی یا واقعی با چشم‌انداز معماری و رودخانه مشاهده می‌شود. این گونه نقوش برگرفته از معماری در

تصویر ۱۴- شومینه موزه مقدم، تهران، بدون امضا. مأخذ: (عکس، مهدی مکی نژاد، ۱۳۹۷)

تصویر ۱۶- راست، جزئیاتی از پنل کاشی تابلو موزه ویکتوریا آلبرت لندن اثر استاد اصفهانی. (چپ، چهره زن جوان، شومینه شماره (۴) موزه مقدم تهران. مأخذ: (عکس، مکی نژاد)

(تصویر ۱۴). احتساب الملك از رجال سرشناس، رئیس اداره احتسابیه تهران و وزیر مختار ایران در برن سوئیس بوده است.

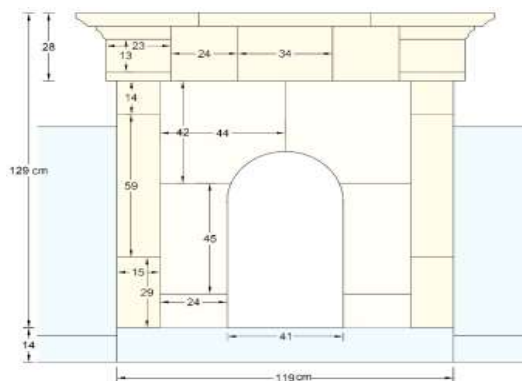
ساختار تصویری: در بخش اندرونی خانه و ضلع غربی اتاقی که به نام اتاق قاجار نام گذاری شده است یک شومینه متشکل از ۲۰ قطعه کاشی، روی دیوار نصب شده است. ابعاد شومینه ۱۲۹×۱۱۹ سانتی‌متر مربع و ازاره دو طرف به عرض ۹۰ سانتی‌متر و طول حدود دو متر ادامه یافته است. رنگ غالب و زمینه اصلی، سبز روشن و لاجوردی است. بدنه بر خلاف سه مورد قبلی، از جنس گلی (رُسی) است اما برای نقاشی، یک لایه نازک دوغاب (انگوب) روی سطح کاشی کشیده شده تا بوم کار، سفید شود. تکنیک نقاشی، زیر لعابی است. رنگ‌گذاری‌ها به صورت ملایم و برای ایجاد سایه، از تکنیک هاشور استفاده شده است. سبک نقاشی این شومینه، قاجاری، شاد و متفاوت از سه شومینه قبلی است. ترکیب‌بندی کلی شومینه، شامل چندین قاب مختلف پیرامون فضای آتشدان است که به صورت تک‌نگاره، تأکید مضاعفی بر صورت‌ها و عناصر تصویری به صورت مجزا شده است (تصویر ۱۵).

ساختار محتوایی و کتیبه‌ها: این شومینه هیچ کتیبه و نیز امضایی ندارد و سفارش‌دهنده آن تاکنون مشخص نشده است در کاتالوگ موزه، به محل اصلی این شومینه اشاره کرده‌اند «استاد مقدم این محل را با آثار ارزنده‌ای از دوران زندیه و قاجاریه چون طاقچه گچبری زندیه از اصفهان، شومینه‌ای از قصر فیروزه» کاخ «فیروزه خانم» سوگلی ناصرالدین شاه و...

بالا: اطاقی سمت راست شومینه
پایین: اطاقی سمت چپ شومینه

تصویر ۱۳- شومینه، موزه ویکتوریا آلبرت لندن. تاریخ ۱۳۰۲ ه.ق. شماره موزه، 10 to 1889-۵۲۲:۱ به امضای علی محمد اصفهانی. مأخذ: (<https://collections.vam.ac.uk/>) (tiles/item/O306853)

تصویر ۱۵- طراحی خطی شومینه موزه مقدم.

تصویر ۱۷ - راست: بخشی از پنل کاشی موزه ویکتوریا آلبرت لندن، اثر علی محمد. تصویر ۱۸ - مقایسه پرندگان: وسط شومینه موزه مقدم، راست و چپ، اثر امضادار استاد اصفهانی در موزه ویکتوریا آلبرت لندن، مأخذ: (عکس، مکی نژاد)

مطابق پرنده‌هایست که نمونه آنها در یکی از میزها و پنل‌های کاشی موزه ویکتوریا آلبرت لندن دیده می‌شود (تصویر ۱۸).

در شومینه موزه مقدم تمام حاشیه‌ها با زنجیره‌ای از نقش‌های پی‌درپی خوشه‌انگوری و گل‌های مختلف به هم متصل و با نوارهای مرورایدباف و اسلیمی‌های زنجیرباف، فضای قاب‌ها را کامل و زیباتر کرده‌اند. این نوارهای تزئینی، در میز و تابلو آثار موزه ویکتوریا آلبرت نیز با همان صورت دیده می‌شوند و با این شومینه قرابت زیادی دارند. نقاش از هاشورزدن برای ایجاد سایه استفاده کرده است. اما همچنان مطابق سنت تجسمی پیشین نقاشی ایرانی در مورد ارزش خطوط، قلم‌گیری‌ها ظریف و ضخامت قلم یکنواخت است تا هیکل‌ها، حالت رئالیستی پیدا نکنند. کاربرد رنگ‌ها به دو صورت پوشاننده و حالت آبرنگی به کار رفته است و دامنه کاربرد رنگ‌ها، بر گرفته از دو سبک صفوی و قاجاری است. در مجموع، از روی نوع تکنیک، سبک طراحی‌ها و کاربرد رنگ‌های مشترک و هم خانواده، می‌توانیم به‌طور جدی، شومینه موزه مقدم را به علی محمد اصفهانی منتسب کنیم.

جمع‌بندی و مقایسه شومینه‌ها

شومینه‌های معرفی شده براساس جدول (۱)، دارای عناصر مشترکی هستند. از جمله: ساختار ظاهری شومینه‌ها مثل فضای آتشدان، قاب

سایر آثار علی محمد به وفور دیده می‌شود. احتمالاً جزو علائق شخصی و اصولاً معماری تخصصی او بوده است و در ترسیم ساختمان‌ها و مناظر از این قابلیت بهره برده‌اند و بسیاری از این مناظر معماری دارای پرسپکتیو فنی و حساب‌شده‌ای هستند برای همین شومینه نیز تعداد زیادی از این مناظر در قسمت دیوار دو طرف و چندمنظره در مرکز شومینه دیده می‌شود که با آثار امضا دارش مطابقت تصویری دارند و از الگوهای واحدی پیروی کرده‌اند (تصویر ۱۷). معمولاً این‌گونه چشم‌اندازهای معماری، برگرفته از مناظر عکاسی شده یا از روی کارت‌پستال‌ها و دیگر تصاویر فرنگی، الگوبرداری شده‌اند اما در آثار علی محمد، عناصر خلاقانه و بداهه زیادی نیز دیده می‌شود.

حاشیه کناری شومینه دارای سه قاب با زمینه سبز مغزپسته‌ای است. در قاب‌های بالا و پایین، پرندگان نقاشی شده‌اند. در بخش میانی، چهره چهار زن ایرانی و اروپایی دیده می‌شود. در بخش اصلی و بالای قوس نیم‌دایره شومینه، دو لچکی وجود دارد که در هر طرف یک اسب سوار جوان در قاب قرار گرفته است. دو طرف قاب با نقوش تزئینی به اصطلاح «لندن» پر شده است. یکی دیگر از نشانه‌های انتساب این شومینه، مشابهت پرنده‌ها می‌باشد. دو پرنده‌ای که روی شاخه‌ها نشسته‌اند، به جهت طراحی دقیقاً

جدول ۱- ساختار کلی و مقایسه شومینه‌های معرفی شده.

شماره	اثر	امضا	تم و موضوع	محل نگهداری	سبک هنری/موضوع	جنس بنده	ابعاد	تاریخ/سفرش دهنده	وضعیت	سازنده اثر	تعداد تصاویر
شومینه ۱				موزه اولانا، آمریکا	صفوی شکارگاه	خمیر سنگ	۱۱۵×۱۰۰ سانتیمتر	۱۳۰۲ ق موسیو لومر	سالم	علی محمد اصفهانی	نه مجلس
شومینه ۲				موزه اولانا، آمریکا	صفوی یزعی	خمیر سنگ	۱۱۰×۱۰۸ سانتیمتر	۱۳۰۲ ق موسیو لومر	سالم	علی محمد اصفهانی	چهار مجلس و چهارده نگاره
شومینه ۳				موزه ویکتوریا آلبرت لندن	صفوی نامعلوم	خمیر سنگ	-	۱۳۰۲ ق موسیو لومر	ناقص	علی محمد اصفهانی	نامشخص
شومینه ۴		ندارد		موزه مقدم تهران	قاجار یزعی	بنده زسی یا انگوب سفید	۱۳۰×۱۲۰ سانتیمتر	ندارد (خونود سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۷ هـ.ق) نامعلوم	سالم	منتسب به علی محمد اصفهانی	شانزده تصویر

زد که مطابق دو شومینه قبلی و براساس موضوعات صفوی بوده است. شومینه (۴) بدون رقم و متفاوت از بقیه هست. تم اصلی قاجاری دارد و تأثیر هنر اروپا در چهره‌سازی‌ها دیده می‌شود. بر خلاف سه شومینه قبل که فیروزه و لاجورد رنگ غالب بودند. در این شومینه رنگ اصلی زمینه، سبز روشن است و در مناظر و معماری، عمق‌نمایی و پرسپکتیو دیده می‌شود. از روی نوع قلم‌گیری، تکنیک نقاشی و مقایسه چند اثر امضادار، به احتمال زیاد، این شومینه از دست‌ساخته‌های علی محمد است. با توجه به شناسایی این شومینه‌ها و تاریخ ساخت اولین شومینه امضادار در سال ۱۳۰۲ ه.ق به دست علی محمد و سایر مستندات، به این نتیجه می‌توانیم برسیم که این استاد در ساخت شومینه پیشرو بوده و مشتریان داخلی و خارجی داشته است. هم‌چنین با توجه به توانمندی، شهرت و ارتباطات با افراد مختلف، شومینه‌های دیگری نیز ساخته است که هنوز کارشناسی دقیق نشده‌اند.

پیرامونی، تکنیک نقاشی (زیر لعابی) و نحوه قلم‌گیری. هم‌چنین امضا و سال ساخت (۱۳۰۲ ه.ق) نیز از مشترکات سه شومینه هست. در آنها کاملاً سلیقه سفارش‌دهنده (لومر) دیده می‌شود. در شومینه (۱) فضای اصلی به موضوعات رزمی و صحنه‌های شکار، اختصاص یافته که به جهت تجسمی، فضایی پر شور و پر تحرک در آن دیده می‌شود. این صحنه و نوع رنگ‌آمیزی‌ها، تلفیقی از سبک صفوی و قاجاری را نشان می‌دهد. شومینه (۲) کاملاً مطابق الگوهای صفوی نقاشی شده و حتی گرده برداری مستقیم از نگاره‌های این دوره دیده می‌شود. علاوه بر آن، از عنصر نیم ستون‌ها که از عناصر شناخته شده هنر ایرانی هستند استفاده شده است. موضوع اصلی در این شومینه، مجالس شاهانه و بزم عاشقانه است. فضای بصری شومینه، تحت تأثیر رنگ‌های فیروزه و لاجوردی است. حالت رسمی و ایستا در شخصیت اصلی (شاه) مشاهده می‌شود. این حالت نوعی آرامش و اطمینان از قدرت را تداعی می‌کند. تصویر اصلی در شومینه (۳) وجود ندارد اما از امضا و حاشیه باقی‌مانده، و هم‌چنین سلیقه سفارش‌دهنده، می‌توان حدس

نتیجه

متعلق به قصر فیروزه بوده است. این شومینه بر خلاف سه تای دیگر، فضایی کاملاً قاجاری و شاد دارد که انعکاس‌دهنده سلیقه درباریان این دوره است. مضامین شامل مناظر طبیعی، چهره‌های شاهزادگان قاجار، چهره‌های اروپایی، پرندگان، گل‌ها و تزئینات ظریف و پرکار، به شیوه قاجاری است. حدس زده می‌شود این شومینه در حدود سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۷ ه.ق در تهران ساخته شده است. با مقایسه آثار امضادار و از طریق سبک‌شناسی، به احتمال قوی متعلق به استاد اصفهانی است. از بعد تجسمی، در این آثار معرفی شده، خطوط کناره نما و قلم‌گیری‌ها بیشتر متمایل به سبک صفوی، بدون عمق و تخت است اما از تکنیک هاشور که از ویژگی‌های هنر قاجاری است برای ایجاد سایه‌روشن‌ها استفاده کرده است. در هر صورت، علی‌محمد از ارزش‌های خطی و سنت تصویری گذشته آگاهی داشته و طراحی پیکره‌ها را به گونه‌ای انجام داده‌اند که از واقعگرایی محض فاصله گرفته‌اند. رنگ‌ها به صورت کم رنگ یا باصطلاح آبرنگی و شفاف به‌کار رفته‌اند تا حالت روحی و زنده‌بودن را به نمایش بگذارند. رنگ سبز چمنی خاصی که در آثار او دیده می‌شود رنگی منحصر به فرد است که طریقه ساخت آن را در رساله اش توضیح داده است. معرفی و بررسی سه اثر امضادار با سبک‌های مختلف، موید این است که استاد اصفهانی از پیشگامان ساخت شومینه و جزو معدود هنرمندانی است که در این زمینه صاحب آثار مختلفی است که در آینده باید شناسایی شوند. این گونه پژوهش‌ها کمک می‌کند تا آثار این هنرمند پیش‌ازپیش شناخته شوند. علاوه بر آن، در سبک‌شناسی کاشی‌های قاجار نیز مفید و مؤثر هستند. از طرفی در آینده شومینه‌سازی با کاشی‌های منقوش نیز به‌عنوان وجه ناشناخته‌ای از هنر قاجار می‌تواند جلوه‌های دیگری از هنر این دوره را به نمایش بگذارد.

در اواخر دوره قاجار، نقاشی روی کاشی بسیار مورد اقبال عموم و درباریان قرار می‌گیرد و به‌عنوان یک بوم هنری و جذاب، محبوبیت زیادی پیدا می‌کند. رونق نقاشی روی کاشی، موجب پدید آمدن آثار متنوعی از جمله، شومینه‌های سرامیکی در میلمان داخلی معماری قاجار می‌شود که قبلاً سابقه نداشته است. آمار دقیقی از تعداد شومینه‌های سرامیکی وجود ندارد و تاکنون به صورت مجزا، مورد پژوهش قرار نگرفته‌اند. این تحقیق سه اثر امضادار و یک اثر بدون امضا و منتسب به استاد علی محمد اصفهانی، کاشی‌ساز مشهور اواخر دوره قاجار را معرفی می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد این استاد، سازنده نخستین شومینه سرامیکی تاریخدار دوره قاجار بوده و تسلط کافی به سبک‌های صفوی، قاجار و تلفیق این دو سبک را با هم داشته‌اند. با وجود اشتراکاتی از قبیل تکنیک نقاشی و رنگ‌آمیزی، جنس بدنه، قلم‌گیری، سبک طراحی در چهار نمونه بررسی شده؛ اما هیچکدام از شومینه‌ها در عناصر جزئی مشابه همدیگر نیستند و در فرم اصلی، ترکیب‌بندی، نقوش و موضوعات، تنوع زیادی دیده می‌شود که نشان‌دهنده خلاقیت و توانایی این هنرمند است. از میان نمونه‌های مورد نظر، هم‌اکنون دو عدد از این شومینه‌ها در موزه اولانای آمریکا و یک عدد در موزه ویکتوریا آلبرت لندن نگهداری می‌شوند. هر سه به امضای علی‌محمد و در سال ۱۳۰۲ ه.ق به سفارش موسی و لومر فرانسوی، با موضوعات بزمی و رزمی در تهران ساخته شده‌اند. مضامین شامل مجالس دیدار پادشاهان، قزلباش‌ها، ملازمان، صحنه‌های بزمی و شکار، زنان نوازنده و رقصنده، و موضوعاتی از این قبیل است که اتفاقاً مورد علاقه مشتریان اروپایی نیز بوده است. شومینه دیگری که فاقد امضا است در یکی از اتاق‌های اندرونی موزه مقدم (خانه احتساب‌الملک) نصب گردیده است. به‌طور دقیق، منشاء اصلی شومینه مشخص نیست اما گفته شده

پی‌نوشت‌ها

مصطفی» دیده می‌شود. در دوره قاجار از واژه عربی «استاد» استفاده می‌کردند. ۲. سِر رابرت مرداک اسمیت، رئیس پُست و تلگراف‌خانه اواخر دوره قاجار بوده

۱. از این هنرمند هیچ اطلاعی در دست نیست. در یک قطعه کاشی از قطعات یک شومینه کامل و پر نقش‌ونگار در خانه قوام‌السلطنه، امضای «عمل استاد

تهران، وقف دانشگاه تهران شد.

فهرست منابع

اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۰۶)، چاپ سنگی، المآثر والآثار، تهران. اسمیت، رابرت مرداک (۱۳۹۸)، هنر ایران، گیانوش معتقدی، طرح و خط، تهران.

سید صدر، سید ابوالقاسم (۱۳۸۵)، معماری و ساختار شومینه، آثار اندیشه، تهران.

مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۷)، کاشی‌کاران گمنام دوره قاجریه، استاد علی محمد اصفهانی، فصلنامه گلستان هنر، شماره ۱۳.

مصطفوی، محمدتقی (۱۳۶۱)، آثار تاریخی طهران، جلد اول، انجمن آثار ملی، تهران.

نائینی خودداری، سعید (۱۳۸۵)، رساله علی محمد اصفهانی در فن کاشی‌سازی، مزدک‌نامه، شماره ۵، صص ۳۳۰-۳۴۲.

Scarce, Jennifer M. "Ali Mohammed Isfahani, Tilemaker of Tehran", *Oriental Art, New Series*, 22, 3, Autumn (1976), pp. 278-88.

Delepierre, Joseph Octave. (1841), *Notice sur la cheminée de la salle des magistrats du Francs de Bruges*, Bogaert-Dumortier & fils Dumortier pub, Ghent University, France.

Stanley, Tim. (2004), *Palace and Mosque*, (Islamic Art from the Middel east, Victoria and Albert.

Werner, Louis. (2005), *A Treasure House of the Hudson*. Saudi Aramco World Magazine, Volume 56, Number 6, pp. 2-9.

<https://collections.vam.ac.uk/item/O306853/tiles-10-from-isfahani-ali-muhammad/>

و به مدت ۲۳ سال در ایران حضور داشته‌اند. بخشی از فعالیت‌های وی، سفارش، خرید و جمع‌آوری انواع آثار هنری بوده است.

۳. میرزا حسین تحویلدار کارمند اداره تلگراف‌خانه اصفهان و در سال ۱۲۹۴ ه.ق به دستور کارگزاران دیوان سلطنتی ناصرالدین شاه کتاب «جغرافیای اصفهان» را که حاوی اطلاعات فراوان از جغرافیا، آثار تاریخی، اصناف و اقشار و مشاغل مردم اصفهان در قرن سیزدهم هجری است را تالیف نمود.

۴. هولتسر مهندس آلمانی و از عکاسان مهم اواخر دوره قاجار است که بیست سال در ایران (اصفهان) زندگی و علاوه بر نظارت بر خطوط تلگراف اصفهان و تدریس در دارالفنون، عکس‌های زیادی از بناها، پیشه‌ها و زندگی روزمره مردم اصفهان گرفته‌اند. در یادداشت‌هایشان به آمار اصناف پرداخته‌اند.

5. Sir Robert Murdoch Smith.

۶. در متن اصلی انگلیسی رساله، که در همان سال تحریر شده است، تمام واژه‌ها و کلمات به دقت نوشته شده و حتی معادل‌های فارسی نیز در آنها درج شده است. بر این اساس، تأکید روی کلمه معمار که ما بین دو ویرگول گذاشته شده است اشاره به وجه معماربودن این هنرمند دارد.

۷. رساله عرائس الجواهر و نفایس الاطایب ابوالقاسم عبدالله کاشانی مربوط به قرن هشتم هجری است. این رساله به فارسی و در موضوع خواص جواهر و اطایب است. بخش پایانی کتاب اختصاص به صنعت کاشی‌سازی دارد.

8. John Farques.

۹. این کتاب در سال ۱۳۹۸ توسط گیانوش معتقدی ترجمه و توسط نشر طرح و خط به چاپ رسیده است.

10. Moya Carey.

۱۱. Church مجموعه داری آمریکایی در اوایل قرن گذشته

12. W. L. Whipple.

۱۳. «أدام الله بقاءک».

۱۴. محسن مقدم، نقاش، باستان‌شناس و فرزند محمد تقی خان احتساب الملک است. او از بنیانگذاران دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران هستند. موزه مقدم طبق سند سه برگی ۱۳۵۱/۷/۲۵ در دفترخانه اسناد رسمی شماره ۲۸۵

Structural and Aesthetic Analysis of Four Painted Ceramic Chimney, Works by Master Ali-Mohammad Isfahani

Mahdi Makinejad¹, Zahra Mousavi Khameneh^{*2}

¹Member of Art Academy of Iran, Tehran, Iran.

²Assistant Professor, Department of Handicraft, Faculty of Art, Al-zahra University, Tehran, Iran.

(Received: 5 Oct 2020, Accepted: 24 Feb 2021)

There have remained a few chimneys from Qajar period dispersed inside Iran and abroad. It seems that they have been produced in two or three tile production workshops in Tehran or Isfahan. Therefore, the main question of the present research is that what are the most important technical and artistic features of chimneys that have been made by Master Ali-Mohammad Isfahani? Furthermore, has the chimney in the Moghadam Museum been made by the same tilemaker? The chief goal of this research is to identify and introduce those chimneys produced by Ali-Mohammad Isfahani. Ali-Mohammad is a renowned and prolific tile maker in this period who wrote a treatise by order of the Major Robert Murdoch Smith on tile making and ceramics. His works are now preserved in many museums, including the V & A, as well as in impressive buildings inside and outside Iran. He immigrated to Tehran from Isfahan in 1301 AH/1883-84 AD at the recommendation of Smith, the then head of Telegraph Department, setting up a workshop near the Shah Abdol-Azim Gate, in the south of Tehran. We have little evidence from his life and artistic activity at Isfahan. No signed tile by him has been observed at Isfahan. Murdoch Smith visited him twice while travelling to that city. In his second travel, he was astonished by this young artist's works and admired him. That event was a new page in the professional life of Ali-Mohammad, because Smith and other Europeans such as Monsieur Lemaire, the musician who taught at *Dar-ol-Fanoun* (the Qajar Poly technique School), brought about the development and establishment of his career at Tehran. Consequently, his works and his workshop became so famous in a short time that other great masters, e.g. Master Mostafa, visited there frequently.

The signed works by Ali-Mohammad are not few. Such a level of production indicates that his workshop has been the most important place in making painted tiles, tiled panels, ceramics and glazed. This article studies, four tiled chimneys by Master Ali-Mohammad by gathering data from textual sources, internet, as well as field research. It should be pointed out here that the technical aspects of

such chimneys, their constructions and heating systems have not been taken into consideration as a result of considering aesthetics and art matters. Now two of chimneys are in Olana State Historic Site, New York; one is preserved in the V & A Museum (only its border is on display without any other tiles). The fourth ceramic chimney, preserved at the Moghadam Museum, is attributed to Ali-Mohammad and bears no sign. The findings of this research prove that this piece has been made by Ali-Mohammad. Regarding this master's professional background as a mason, ceramic chimneys should be considered one of his own innovations. Other artisans must have followed this trend making such tiled chimneys in this artist's workshop, since there was mass production of molded tiles for dados in that place. All other chimneys of this type have been flanked by such tiles on either side.

Keywords

Qajar, Tile, Ali-Mohammad Isfahani, Chimney, Fireplace.

*Corresponding Author: Tel: (+98-21) 66493432, Fax: (+98-21) 66951167, E-mail: makeinejadm@gmail.com